

К. В. Стецюк, Луганський національний аграрний університет

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ВЗАЄМИН У СИСТЕМІ “ЛЮДИНА – ПРИРОДА”

Стецюк К.В.

Ретроспективний погляд на історію взаємин у системі “людина – природа”

У статті аналізуються взаємовідносини та взаємовплив людини й природи в контексті з головними ритмами розвитку цивілізації.

Аналіз літератури дозволяє виділити різні підходи до проблеми розвитку екологічних уявлень, які реалізуються, зазвичай, у рамках філософської традиції. Зроблена спроба визначити, яким чином трансформуються у свідомості суспільства екологічні уявлення, сутність антропогенного тиску на природне середовище як головну причину виникнення екологічної небезпеки.

Ключові слова: екофобні тенденції, екофільні тенденції, традиція підкорення, традиція співробітництва, антропоцентризм, екологічні цінності.

Стецюк К.В.

Ретроспективний взгляд на историю взаимоотношений в системе “человек – природа”

В статье анализируются взаимоотношения и взаимовлияние человека и природы в контексте с главными ритмами развития цивилизации.

Анализ литературы позволяет выделить разные подходы к проблеме развития экологических представлений, которые реализуются, как правило, в рамках философской традиции. Сделана попытка определить, каким образом трансформируются в сознании общества экологические представления, сущность антропогенного давления на природную среду как главную причину возникновения экологической опасности..

Ключевые слова: экофобные тенденции, экофильные тенденции, традиция управления, традиция сотрудничества, антропоцентризм, экологические ценности.

Екологічна історія покликана реконструювати, відобразити, відтворити у науковому знанні еволюцію взаємодії природи і людства.

На цьому шляху прогресивно ускладнювались організації геосистем, біосистем, екосистем і відповідних до них георитмів, біоритмів, екоритмів,

збільшувалися темпи гео-, біо-, екоєволюції, що привело до антропогенезу [8, с. 12].

Головними ритмами розвитку цивілізації є давня, середньовічна, нова і новітня історія.

З появою людини виникла практична проблема її різнобічної взаємодії з природою, компонентом якої вона є й сама. Ця взаємодія історично видозмінювалась як у зв'язку з еволюцією природного середовища, так і в зв'язку з розвитком людини і суспільства.

Головна увага дослідників, таким чином, виявляється спрямованою на внутрішні фактори – економічні, політичні, ідеологічні, демографічні тощо, які рідко ув'язуються з зовнішніми природними факторами. Ще одна точка зору міститься в тому, вважає А. О. Горелов, щоб розглядати людину й природу у двох рівнопорядкових величинах. Але фундаментальність протиріч між людиною і природним середовищем усвідомлюється все ясніше, що, звичайно, аж ніяк не ліквідує потреби у розробці і прагненні до здійснення якогось ідеалу взаємодії між цими двома компонентами єдиної системи [5, с. 47].

Найчастіше при обговоренні проблеми ставлення людини до природи, доводиться чути слова: панування, підкорення, регуляція, оптимізація, гармонізація, захист, протиріччя, єдність. На нашу думку, остання вживається найбільш вдало. Про єдність людини і природи наголошував ще В.І. Вернадський: “Тисячі фактів давно й відчутно позначилися на світогляді дослідників природи, вилилися у різні форми: з них склалася ідея й усвідомлення єдності природи, відчуття невлomorphicого, але міцного й глибокого зв'язку, що охоплює усі її явища – ідея *Всесвіту, Космосу*” [3, с. 8].

Аналіз літератури дозволяє виділити різні підходи до проблеми розвитку екологічних уявлень. При з'ясуванні значення терміна “екологічне уявлення” зрозуміло, що йдеться про те, яким чином репрезентуються у побутовій свідомості стосунки у системі “людина – природа”, як людина уявляє визначення своє і свого соціуму у навколишньому світі, яке місце посідають в образі світу як окремі живі істоти, так і природа в цілому. У своєму

дослідженні І. Круть та І. Забелін обґрунтовують дві тенденції ставлення до природи, які проявляються у міфах, а пізніше і в філософських уявленнях: *екофільну*, консервативну, спрямовану на гармонійне сполучення людини з природою, і *екофобну* – руйнівну, спрямовану на конфронтацію з природою. Відносно стабільні та ізольовані цивілізації Китаю та Індії започаткували, на думку авторів, екофільну міфологію більшою мірою, ніж цивілізації Близького Сходу та Середземномор'я. Переважання екофільних чи екофобних тенденцій і домінант у поведінці людей визначалось соціальною історією етносу, пов'язаного з геоекологічними змінами і ускладненнями взаємин у процесі розвитку економічних і політичних систем та структур.

Слід звернути увагу на морально-етичний аспект міфологічного розуміння природи, який відігравав досить суттєву роль. Ця первинна мораль складала той стрижень ранньої людської культури, навколо якого формувались більш складні норми поведінки та етичні уявлення, включаючи і саму сферу життєдіяльності людини. Усвідомлення в міфології такої складної ієрархічної системи світу як “природа – суспільство – культура – людина – мова” сприяло розвитку моральних стосунків, зокрема різного роду табу [8, с. 28].

У поглядах давньогрецьких авторів відчутні прояви екофобної тенденції на фоні переважно екофільного космологізму досократиків, Гіппократа, Платона і Аристотеля, пізніх елліністів. Більш пізнє християнське світосприйняття формувалося у протистоянні із язичеством та іудизмом, з ересями гностицизму і маніхейства, коріння яких ідуть у песимістичну й екофобну ідеологію близькосхідних міфологій і релігій. Саме християнство не було однозначним в екологічному відношенні: включало в себе як екофобні (Августин, Бенедикт), так і екофільні тенденції (Франциск Асизький). В епоху Відродження домінуючі позиції займає антропоцентризм. Ще більшою мірою проходить відчуження людини від природи у результаті реформації, так як, звільняючи людину від сакрально-церковного та підкоряючи її мирському, протестантизм створює психологічну основу для розквіту діяльності заради діяльності, для домінування прагнення до збагачення як до самоцінності.

Коллективістський антропоцентризм та примат матеріальної зацікавленості і були, вважають І. Круть та І. Забелін, основою ідеології буржуазії і антиекологізму Нового часу. Перевага екофобних тенденцій над екофільними стає нормою. Прискорення руйнації екосистем, розповсюдження урбаністичних ландшафтів, забруднення довкілля, як наслідку промислової революції XVIII – XIX ст., змушують звернути увагу на негативні аспекти технічного прогресу. У філософії цю тенденцію можна вбачати у працях Гегеля, Шеллінга, Шопенгауера. Однак в основному стурбованість взаємовідносин людини й природи висловлювали натуралісти, природодослідники, географи (Уолес, Гумбольдт). Почали розвиватися природничо-наукові уявлення про взаємозалежність людини і природи. У диференційованій науці XIX ст. виникають біоекологія (Е. Геккель) і геоекологія (Г. Марш). У першій половині XX століття формується загальна теорія взаємодії живої і неживої природи. Учення про біосферу В.І. Вернадського і про біогеоценоз В. М. Стукачова створили основу формування екології як науки про екосистеми.

Досліджувані джерела дають можливість простежити дві альтернативні позиції, які простежуються у порівнянні людини і тварин. Одна з позицій, яка характеризується як *антропоморфізм*, ґрунтується на припущенні принципової подібності тварин і людини, друга – *логоцентризм* – спирається на постулат про принципові відмінності людини від інших живих істот, які проявляються в особливих духовних здібностях людини (приклад сучасного логоцентризму – апіорна аксіома про те, що свідомість властива лише людині) [12].

Проблема ставлення людини до навколишнього світу тісно пов'язана з аксеологічною та етичною (моральною) проблематикою. Цим пояснюється те, що значна частина досліджень тією чи іншою мірою порушує проблему розвитку екологічних уявлень. “Шляхи розв'язання проблем, які не мають технічних рішень, потрібно шукати не в технологічній сфері, а в морально-етичній, у сфері зміни суспільних відносин”, – слушно зауважує Г. Марушевський [9, с. 9].

Кризу культури, кризу людини, яка проявляється в її неволі, роз'єднаності, обмеженості, А. Швейцер пов'язував з кризою світовідчуття, кризою етики і виключенням із галузі моральності ставлення до інших живих істот, природи. В історії філософської думки А. Швейцер виділяє традиції *оптимістичної* і *песимістичної* етики. Так, в етичній давньоіндійській традиції, у вченні Платона, в ідеях А. Шопенгауера А. Швейцер вбачав песимізм, життєзаперечну етику, а в натурфілософії Китаю, вченні про добродійність Аристотеля, в ідеях Бекона, Гартлі, Лока та ін., в раціоналізмі Г. Лейбніця та Б. Спінози – прояви оптимістичного світовідчуття. Важливим недоліком західних етичних учень А. Швейцер вважав обмеженість їх рамками людського суспільства, в зневажанні іншого життя. “Головною помилкою ... видів етики була думка, що займатися треба ставленням людини до людини. Насправді мова йде про те, як людина ставиться до світу і до всього, що її оточує” [13, с. 49].

Нині екологи виходять з того, що людина, як біологічна істота, – частина у глобальному екологічному цілому. Отже, екологічне розуміння слід узгоджувати у морально-етичному плані, щоб надавати еквівалентний моральний статус і людині, і будь-яким іншим істотам, які входять до “глобальної екосистеми”. Л. Василенко виокремлює два підходи, які ґрунтовно вкорінені у західноєвропейській культурно-історичній традиції. Ці підходи отримали назви, які стали прийнятними для більшості авторів: “традиція управління” (природою) і “традиція співробітництва” (з природою).

“Традиція управління” виявляється у прагненні до панування над природою, у визнанні людини керманічем довіреною йому природою і відповідальність за свої дії, яка витікає звідси, та їх наслідки. Джерела цієї традиції Дж. Пасмор вбачає у давньогрецькій філософії.

Антропологічний характер цієї традиції очевидний і визнається усіма авторами у міру того, що “у ній відповідальність людини не виводиться із якогось вчення про світ у цілому і про людину як якусь “частину”, а йде від

незалежних від космології ідей про покликання і призначення людини, про смисл її діяльності і її моральних основах тощо” [2, с. 148–149].

Таким чином, “традиція управління” розвивалась у дусі стоїцизму, платонізму, аристотелізму та біблійного вчення про людину як “вінця творіння”.

Терміном “*традиція співробітництва*” позначено досить глибоко укорінений у західноєвропейській культурі підхід, відповідно до якого людина покликана удосконалювати природний світ і розкрити його нереалізовані можливості, які не можуть виявитися і розкритися самі без творчого сприяння людини.

Ця традиція характеризується ставленням до тварин, як до рівноправних істот, як до партнерів і супроводжується не утилітарним ставленням до світу.

Критика антропоцентристської традиції управління висуває той аргумент, що господарське освоєння живої природи, а особливо одомашнення тварин, веде до “зниження рівня” як природи, так і самої людини, до їх “деградації” [2, с. 151].

Отже, якщо представники “традиції управління” вважали нормою панування над природою у конфлікті й боротьбі з нею, то представниками “традиції співробітництва” вперше була визначена мета такого “співробітництва”, яка мала надприродне значення: природа почала мислитись як учасник майбутньої перемоги людини над силами хаосу, розпаду, зла і смерті. У сучасних умовах це можна було б назвати *коеволюцією*.

Екологічна культура українського етносу формувалась упродовж його історії. Уже в первісних общинах з’явилося не лише практично-утилітарне, а й естетичне ставлення до природи.

І. Нечуй-Левицький, досліджуючи міфологічну культуру українського народу [10] відзначає цікаву закономірність. Однаковість сприйняття часу всіма членами етносу була предметом суворої регламентації. Саме цей чинник – однаковість часосприйняття – є домінантою психічного наслідування спільності. Однаковість часосприйняття була закріплена в обрядах, традиціях,

ритуалах, усній творчості. І через них перетворювалася у програму відтворення такого ставлення до природи, де продукти життєдіяльності етносу (подібно до інших ценозів) включаються до кругообігу речовин у біосфері.

У певному розумінні це була своєрідна програма “екологічного виховання”. Причому більш дієвого, ніж тепер.

Видатні вчені минулого передбачали наслідки бездумного підкорення людиною природи. Вони попереджали, що рід людський може загубити сам себе, знищуючи рослинний і тваринний світ, отруюючи ґрунт, воду, повітря. Зокрема, більше чотириста років тому великий італієць Леонардо да Вінчі, говорячи про наслідки вторгнення людини в природу, відзначав, що настане час, коли нічого не залишиться уцілілим і незайманим ні над землею, ні під землею. Цей час, як не печально, настав. На кінець ХХ століття на нашій планеті виникла найгостріша криза у відносинах між людиною, суспільством, природою.

“Світова екологічна проблема, – констатують О. Дрейер та В. Лось, – є одним із виражень взаємозв’язку і взаємозалежності цивілізації, реальності її загальнолюдського виміру. З усвідомленням глобального характеру світових екосистем природа і її ресурси стають об’єктом загальнолюдського вжитку. Як наслідок з екологічного погляду постають будь-які кордони між державами та регіонами, а в процесі деградації природного середовища трансформуються історично укладені зв’язки і відносини системи “людина – суспільство – біосфера” як у світовому, так регіональному і локальному масштабах. Наприклад, забруднення атмосфери над крупними промисловими центрами обертається кислотними дощами не лише у ближніх, але й у віддалених регіонах планети” [7, с. 11].

Техногенний тиск на природу непоправно спричинює рух за логікою зворотних зв’язків природи. В якості істот, які живуть у часі, ми віддаємо перевагу позачасовим універсальним сутностям. Аналізуючи цей процес, Ф.І. Гиренок зазначає, що для нас факти буття випадкові, а логічні істини

науки – необхідні. Відповідно до цієї необхідності створюється техніка, тобто позачасова універсальна сутність зворотних процесів [4, с. 26].

Техніка буття нагадує про основи нашого буття у цьому найкращому світі, тобто про те, що існує природний світ і штучний. І ще існує між ними взаємодія. Ось із цією взаємодією і створюється додатковий ефект, що повсюдно називається екологією. Для того, щоб бути, люди створюють штучний світ. Але з розширенням сфери взаємодії людини й природи звужуються (якщо не вилучаються) й можливості буття самої людини. Це хибне коло було помічено уже в кінці XVIII ст. У XIX ст. про нього заговорили, не називаючи “імені”, а у XX ст., розповідаючи собі про причини і наслідки цього хибного кола, людство назвало його (як і розповідь про нього) екологією.

Упродовж “екологічного тридцятиліття” міжнародні дослідні центри, організації, окремі учені пропонували різні проекти подолання кризової соціально-екологічної ситуації. Спектр думок досить широкий: від “межі зростання” і виходу на рівень “нової людської якості” (Римський клуб) до уявлень про збалансований розвиток (“комісія Брунтланд”). Саме у рамках цих розробок і доповідей формувався трамплін, який дозволяє виходити на рівень конкретних пропозицій і рекомендацій.

Проблема екологічної орієнтації техніко-технологічного розвитку бачиться, таким чином, одним із ключових напрямів зняття напруги у системі “людина – біосфера”.

Завданням нинішніх пошуків філософів і вчених є знаходження відповіді на найбільш практичний і болючий із поставлених життям запитань: чи не йде людина у сучасному житті, яку підштовхує своя внутрішня природа, винищуючи ресурси свого життєвого забезпечення в оточуючій природі, до самознищення? І найголовніше: яким чином уникнути такого фатального наслідку? [1, с. 7–8].

Будь-хто сьогодні навряд чи буде заперечувати необхідність реалізації принципу “розвиток без деградації біосфери”. Проблема значною мірою

полягає в тому, щоб від “теоретичних побудов і рекомендацій перейти до відповідних практичних рішень” [7, с. 37].

Нам імпонує думка багатьох учених, що у вирішенні цієї проблеми значну роль можуть відіграти екологічна освіта і просвітництво, тобто асиміляція їх у рамках ідей раціонального і гармонійного ставлення до природних екосистем.

З часу прийнятого документа “Порядок денний на XXI століття”, в якому йдеться про те, що необхідною умовою реалізації концепції збалансованого розвитку є підвищення рівня освіти, минуло уже біля двадцяти років, а для України ця концепція залишається і дотепер надзвичайно актуальною. Вона являє собою узгоджену програму дій для досягнення взаємозв’язку економічної, соціальної та екологічної складових майбутнього розвитку.

Таким чином, орієнтація на усунення кризових явищ вимагає вжити негайних заходів щодо забезпечення розвитку людського потенціалу, ефективної захищеності природного довкілля, бережливого, раціонального і якісного використання природних ресурсів, високого і стійкого рівня зростання економіки та зайнятості, розбудови суспільства знань, входження України у європейське суспільство [11, с. 8]. Теоретико-методологічне дослідження цієї проблеми переконує, що це можна реалізувати лише за умов докорінної зміни свідомість людства в екологічному напрямку, сформувавши відповідну екологічну культуру.

На перспективу можемо констатувати, що сьогодні у світового співтовариства немає готових рецептів та ефективних інструментів, здатних швидко і безболісно відвернути постійно зростаючу тотальну нестабільність. Серед концепцій, здатних запропонувати реальні рецепти, механізми та інструментарій подолання нестійкості, єдина, яка заслуговує на увагу, є *концепція збалансованого розвитку*: вона спрямовує на еволюцію та гармонізацію взаємодії природи і людства.

Література

1. **Барлыбаев Х. А.** Человек. Глобализация. Устойчивое развитие: Монография / Х. А. Барлыбаев. – М. : Изд-во РАГС, 2007.
2. **Василенко Л. И.** Отношение к природе: “традиция управления” и “традиция сотрудничества” / Л. И. Василенко // Вопросы философии, 1987. – №7. – С. 145–154.
3. **Вернадський В. І.** Вибрані праці: Збірник наукових праць / В. І. Вернадський. – К. : Наукова думка, 2005.
4. **Гиренок Ф. И.** Философские вариации на тему экологии / Ф. И. Гиренок // Культура и природа. – М. : Знание, 1989.
5. **Горелов А. А.** Человек – гармония – природа / А. А. Горелов. – М. : Наука, 1990.
6. **Гьосле В.** Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле: Пер. з нім. – К. : Лібра, 2003.
7. **Дрейер О. К.,** Лось В. А. Развивающий мир и экологические проблемы / О. К. Дрейер, В. А. Лось. – М. : Знание, 1991.
8. **Круть И. В.** Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества / И. В. Круть, И. М. Забелин. – М. : Наука, 1988.
9. **Марушевський Г. Б.** Етика збалансованого розвитку: монографія / Г.Б. Марушевський. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008.
10. **Нечуй-Левицький І.** Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 2003.
11. **Підліснюк В.** Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / В. Підліснюк, І Рудик, В. Кириленко, В. Вишенська, О. Маслюківська / За ред. В. Підліснюк. – К. : Вид-во СПД “Ковальчук”, 2005.
12. **Севастьянов О. Ф.** Видоспецифические механизмы референции / О.Ф. Севастьянов // Поведение человека и животных: сходство и различие: Сб. научн. трудов. – Пущино, 1989. – С. 141 – 164.
13. **Швейцер А.** Упадок и возрождение культуры / А. Швейцер: Избранное. – Пер. с нем. – М. : Прометей, 1993.

Stechuk K. V.

Retrospective look to history of mutual relations in the system a “man is nature”

In the article mutual relations and of man and nature are analysed in a context with the main rhythms of development of civilization.

The analysis of literature allows to select different approaches to the problem of development of ecological presentations which will be realized, usually, within the framework of philosophical tradition. An attempt to define how ecological presentations are transformed in consciousness of society is done, essence of anthropogenic pressure on a natural environment as main reason of origin of ecological danger.

Keywords: tendencies, tradition of submission, tradition of collaboration, ecological values.

Відомості про автора

Стецюк К.В. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії та українознавства Луганського національного аграрного університету. Коло наукових інтересів – ефективні шляхи підвищення компетентності сучасного спеціаліста; формування екологічної культури майбутніх аграріїв у контексті збалансованого розвитку.